

La II República

“Sabran els homes defensar-la?”

MARGARIDA XIRGU I LA SEGONA REPÚBLICA:

Francesc Santolària

Quan es proclamà la Segona República, Margarida Xirgu¹ tenia 42 anys. Era ja una intèrpret consagrada, amb imatge d'actriu i dona de caràcter, propera als cercles intel·lectuals crítics amb la monarquia.

No era fàcil en aquella època ni ser artista de prestigi ni personatge compromès. A principi del segle XX, la tradició teatral exigia dels actors una gran capacitat de memòria, una excel·lent condició física i una potent veu. Eren recursos amb els quals s'havien d'afrontar les temporades estables i les esgotadores gires, que podien fer representar cinc obres diferents en una setmana. Per a molts actors, la manera de resoldre-ho era convertir l'actuació en un exercici de declamació afectada, pronunciada a la carrera, si calia, amb l'ajut de l'apuntador. Entre d'altres motius, Xirgu, és a dir *La Xirgu*², esdevé excepcional en derruir aquella manera de fer, i en tenir l'audàcia d'assumir un repertori i modernitzar-lo, o d'introduir escenografia allà on abans hi havia simples decorats penjats. I quan era reclamada com a emblema, també era capaç de fer de rap-soda d'una bateria de poemes i al cap d'una estona, en la segona part de l'espectacle, lliscar una Elektra commovedora.

No va estar-se tampoc d'implicar-se com a personatge públic. L'ambient cultural oficial de l'Espanya del primer terç del segle era tan miser que els intel·lectuals que destacaven per fer propostes innovadores, de vegades sim-

plement descriptives d'aquella misèria, eren encasellats com a hostils al règim de la Restauració, encara que després se'ls rehabilités com a components de generacions lúcides, com les “del 98” i “del 27”. Xirgu, que provenia del teatre popular, no defugí de relacionar-se amb aquest tipus d'intel·lectuals, de manera que els experts en aquell encasellament, és a dir, els creadors d'opinió de la premsa madrilenya més conservadora, marcaren el nom de Margarida Xirgu com un dels possibles objectius sí sortia del paper d'actriu declamadora. I a ella, precisament a ella, els papers de personatges porucs li quedaven petits.

Margarida Xirgu, en una fotografia a Molins de Rei, datada del 1919.

“Sabran els homes defensar-la?”

MARGARIDA XIRGU I LA SEGONA REPÚBLICA

Francesc Santolària

La II República

Mesos abans de l'inici del període republicà, Xirgu havia inaugurat, el setembre de 1930, la temporada del Teatro Español de Madrid amb una obra de Calderón de la Barca, *La niña de Gómez Arias*. Era la seva estrena com a responsable de la programació del teatre, en plena dictadura de Berenguer, i en els cercles culturals de Madrid encara ressonava la polèmica al voltant del fet que l'actriu hagués nomenat com a director artístic Cipriano Rivas Cherif, un renovador que, a més, era cunyat de Manuel Azaña³.

Per influència de Rivas Cherif, Xirgu tendí a substituir un repertori on hi havia obres com les dels germans Álvarez Quintero per un altre que donava més importància al teatre considerat “clàssic”, com el del *Siglo de Oro*. A més, el canvi aniria encara més enllà de la tipologia, ja que les obres serien tractades sota una nova perspectiva, tot simplificant l'escenari i retallant moltes de les cantarelles supèrflues.

I quan era reclamada com a emblema, també era capaç de fer de rapsoda d'una bateria de poemes i al cap d'una estona, en la segona part de l'espectacle, lliscar una Elektra commovedora.

Fins a la proclamació de la República, l'abril de 1931, l'actriu presentà als teatres Español o Muñoz Seca obres de Tirso de Molina, Benito Pérez Galdós, Elmer L. Rice, Pedro Calderón de la Barca, Federico García Lorca, Eduardo Marquina i Jacinto Benavente.

L'obra de García Lorca no era una altra que *La zapatera prodigiosa*, estrenada el 24 de desembre de 1930. Aquell dia, l'escriptor era present al Teatro Español veient com la com-

Casa de Molins de Rei on va néixer.

panyia El Caracol –un dels grups teatrals independents i d'assaig que havien nascut els darrers temps– feia cas de la seva proposta intimista i gens exagerada en la posada en escena, opció que encaixava plenament amb la nova línia del teatre. Com no podia ser d'una altra manera, Xirgu era *la sabatera* i els espectadors veïen també el mateix García Lorca dalt de l'escenari tot interpretant el pròleg en el paper de *L'autor*, amb una capa estelada.

L'adveniment de la República: “Sabran els homes defensar-la?”

El 12 d'abril de 1931, dia de les eleccions municipals que acabarien provocant “l'adveniment” de la República, Margarida Xirgu estava instal·lada a l'Hotel Nacional, situat en el Paseo del Prado de Madrid. El mateix dilluns 13 d'abril comença a escriure una carta al seu germà Miquel. És

"Sabran els homes defensar-la?"

MARGARIDA XIRGU I LA SEGONA REPÚBLICA

Francesc Santolària

Margarida Xirgu interpretant Elektra.

La II República

un text significatiu pel que té de visió d'un país en procés de trencament, on la violència apareix com a distància més curta entre dos punts que no se suporten mútuament. L'actriu gairebé no dorm i va informant de les sensacions viscudes durant tota la nit. Alguns dels paràgrafs de la carta mereixen ser reconeguts en la seva literalitat ⁴:

"Mi querido hermano: desde el viernes se ha vivido aquí una vida llena de emociones. Hablabas con un monárquico, daba por descontado el triunfo de los monárquicos y lo mismo hacían los republicanos-socialistas. El sábado enarenaron las plazas céntricas, se decía que el domingo correría la sangre; yo por si acaso no fui a misa, me limité a mirar por las ventanas (...). El triunfo de los republicanos ha desbordado este pueblo. Hoy lunes todo han sido rumores y al llegar al teatro por la noche después de cenar me han dicho: a las nueve y veinte ha salido de España el rey. Queda constituido

el gobierno provisional con Alcalá Zamora de presidente (...). En el segundo entreacto ha llegado Cipriano, ése ha traído más noticias, pero como quiere mucho a Azaña, no podía hablar de emoción y también con lágrimas en los ojos nos ha dado un Viva a la República que han contestado todos. He salido del teatro y he querido ir por la Puerta del Sol, está llena de gente, pasan camiones con muchachas dando vivas. Al llegar cerca de La Cibeles, carreras, dicen que ha habido tiros, torcemos a la derecha, por una callejuela, huyendo del barullo y a camita que es tarde. ¿Qué pasará mañana? Desde mi cama oigo pasar los caballos de la guardia. ¿Están al servicio de la República? Sólo me asusta pensar cómo reaccionarán los monárquicos (...).

No cierro la carta por si puedo darte noticias. Estoy desvelada, me pongo a leer y no pongo atención en lo que leo. El haber leído tantos libros de Rusia me hace temer y exagerar las cosas. Son las tres y media y no se oye el más leve rumor. Parece que no ha pasado nada. A las 6 de la mañana están los húsares frente al Ministerio de Fomento. A las siete y media se han ido ya. Parece que el día está en calma. Los obreros van

El triunfo de los republicanos ha desbordado este pueblo. Hoy lunes todo han sido rumores y al llegar al teatro por la noche después de cenar me han dicho: a las nueve y veinte ha salido de España el rey.

a sus trabajos, corren tranvías y taxis. Leo la prensa. El rey no se ha ido. Fue sólo un rumor. Me dicen por teléfono que no hay más solución que el gobierno provisional de la República. Si después de todo esto viene una dictadura militar y no pasa nada, es que no hay vergüenza en unos y otros.

Te abraza tu hermana. Margarita".

Una segona carta surt cap a la mateixa destinació dos dies més tard⁵.

"Sabran els homes defensar-la?"

MARGARIDA XIRGU I LA SEGONA REPÚBLICA

Francesc Santolària

Aquesta segona missiva conté, d'entrada, un dubte premonitori: sabran els homes defensar la Segona República?

"Mi querido hermano: Ya tenemos República. ¿Sabrán los hombres defenderla? Ayer, después de echada mi carta anterior, me dijeron que en telégrafos ondeaba ya la bandera republicana, que a las tres de la tarde había tomado posesión el gobierno provisional. Llegué al teatro y me dijeron que a las cinco se proclamaría la República desde el balcón del Ministerio de la Gobernación. Dejé el auto y a pie me fui a dar vueltas por la Puerta del Sol. No quise perderme el espectáculo. La plaza estaba llena, las bocacalles que

afluyen a la Puerta del Sol, atestada de público. El momento fue de una emoción intensísima. Desde las cinco hasta las seis y media que salió el Gobierno al balcón con la bandera republicana el oleaje iba en aumento. Muchas personas, muchos curas, no se veía maldad en nadie, ni rencor; sólo una gran alegría y en muchos ojos lágrimas. Yo me pregunto: ¿toda esa gente era republicana? Hoy han declarado fiesta nacional. Las muchachas llevan lazos rojos (...). Hasta ahora no hay más que alegría, pero si se torciera el gesto de esa gente daría miedo. En Palacio desde antes de salir el rey está la bandera republicana".

Tres estrenes compromeses

Els esdeveniments socials no limita-

ren la capacitat de Xirgu d'introduir nous textos en el seu repertori. Més aviat al contrari. El primer dia del mes de juny de 1931, en plena campanya electoral prèvia a les eleccions legislatives del dia 28, Margarida Xirgu estrenà al Teatro Español una obra que Rafael Alberti acabava d'enllestir feia només uns dies. Es

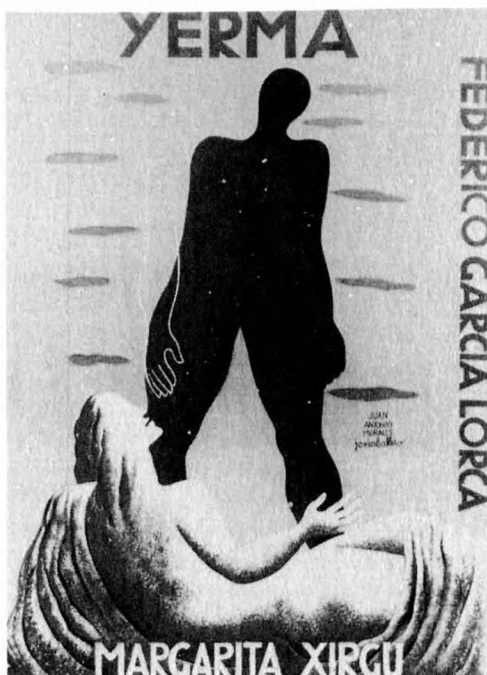
tractava de *Fermin Galán*, un text poètic estructurat en deu quadres que es referia a la insurrecció de Jaca i a la repressió immediata⁶. Entre el públic hi havia aficionats al teatre i seguidors fidels de Xirgu, però també espectadors convocats pel contingut de l'obra, tant defensors de la República com monàrquics. Aquests darrers van protagonitzar un aldarull dins del teatre en acabar la segona part i

fins i tot es va haver de baixar el teló metàl·lic. El motiu principal era precisament el personatge que interpretava Margarida Xirgu en aquella part: una Mare de Déu, armada amb fusell, que pronunciava un *¡Abajo la Mo-*

En plena campanya electoral prèvia a les eleccions legislatives del dia 28, Margarida Xirgu estrenà al Teatro Español una obra que Rafael Alberti.

narquia! i un parell de visques a la República. Minuts després el teló es tornà a aixecar i l'actriu solucionava l'epíleg amb solvència, de manera que les crítiques de premsa castigaren més aviat el text i la posada en escena que no pas la interpretació.

La imatge de l'actriu, no obstant això, quedà identificada amb la defensa

Cartell de l'estrena de Yerma.

"Sabran els homes defensar-la?"

MARGARIDA XIRGU I LA SEGONA REPÚBLICA

Francesc Santolària

Margarida Xirgu i García Lorca.

La II República

de la República que acabava de néixer⁷ i, automàticament, es predisposaren contra ella els grups de pressió i els estats d'opinió que es conjuraven per oposar-se al reformisme social. Des de les pàgines de la premsa de dreta no trigà a qüestionar-se l'adjudicació a Xirgu del Teatro Español per a la temporada següent. I ella mateixa patí una agressió que l'afectaria moralment durant força temps en ser copejada per una dona en el Parque del Retiro mentre li deia "*catalana de mierda*"⁸.

La següent estrena de l'actriu tindria lloc al Teatre Goya de Barcelona en el mes de desembre. Entretant, però, seguí treballant amb un gran èxit de públic a espectacles diversos, com una representació a l'aire lliure d'*Elektra*, de Hofmannsthal, o allò que en els ambients teatrals madrilenys s'anomenava la "gira pel nord"⁹.

L'estrena de Barcelona també estava cridada a provocar polèmica. L'obra era *La corona* i el seu autor no era un altre que el gens desconegut Manuel Azaña, ja en aquell moment president del govern. A la llotja

d'honor del Teatre Goya hi havia el polític i també el president de la Generalitat, Francesc Macià¹⁰. En aquesta ocasió, la polèmica fou causada per les males crítiques que provocaria l'obra. Entre les protestes hi hauria la del mateix autor, a qui li

A Margarida Xirgu ja sempre l'acompanyaria en els ambients conservadors el distintiu d'haver desafiat la carrincloneria de programacions anteriors i, sobretot, l'atreuiment d'haver estrenat en qüestió de mesos sengles textos de García Lorca, Alberti i Azaña.

costà reconèixer aspectes interpretatius introduïts expressament quan havia escrit l'original, el 1928, any en què el text havia estat ben valorat pels crítics que l'havien llegida. Tot i que la interpretació de Xirgu no fou especialment qüestionada, alguns articulistes de Madrid aprofitaren l'inexistent èxit de l'obra a Barcelona¹¹ per carregar contra la programació del Teatro Español, amb l'argument que el teatre municipal s'havia polititzat per culpa de la gestió de l'actriu catalana. La temporada oficial començà al

"Sabran els homes defensar-la?"

MARGARIDA XIRGU I LA SEGONA REPÚBLICA

Francesc Santolària

Teatro Español el 20 de febrer de 1932, amb una programació diversificada que abastà de Goethe als germans Machado, passant per Dostoievski, Gorki o Vélez de Guevara. Entremig, Xirgu no cedí a les pressions i *La corona* d'Azaña s'estrenà al mateix coliseu madrileny en una data

sentà una candidatura molt sòlida, que unia la seva companyia a la d'Enric Borràs¹². L'Ajuntament de Madrid adjudicà la concessió el 19 d'agost de 1932 per un termini de tres anys.

Dins de les parets del teatre es con-

Marcel·lí Domingo, polític i autor teatral interpretat per la Xirgu, en una visita a Molins de Rei.

ben significativa, el 12 d'abril de 1932. El desplegament policial fou ben visible i no hi hagué cap problema d'ordre, però a Margarida Xirgu ja sempre l'acompanyaria en els ambients conservadors el distintiu d'haver desafiat la carrincloneria de programacions anteriors i, sobretot, l'atreviment d'haver estrenat en qüestió de mesos sengles textos de García Lorca, Alberti i Azaña.

La renovació al Teatro Español

L'animadversió contra Xirgu s'organitzava de vegades allà on anava a actuar. I els seus seguidors, entre els quals cada cop hi havia menys enemics de la República, l'aplaudien apassionadament o organitzaven actes de desgreuge. Aquesta dinàmica no la féu desistir de dirigir el Teatro Español i, més aviat al contrari, pre-

tinuà innovant, també sota la direcció de Rivas Cherif, ja que el programa més convencional es veié enriquit per peces breus, lectures poètiques, conferències i audicions musicals.

L'autor no era un altre que el català Marcel·lí Domingo, signant del Pacte de Sant Sebastià i un dels acusats d'organitzar la insurrecció de 1930.

A més, la companyia titular s'organitzà en règim de cooperativa. La formaven, per ordre alfabètic de cognoms, els actors Fernando Aguirre, Blanca Alonso de los Ríos, Enrique Álvarez Diosdado, María Arias, Laura Bové, José Cañizares, Alberto Contreras, Enric Guitart, Pedro López Lagar, Fernando Merino, Pilar Muñoz, Amanda Nalda, Miquel Ortín, Charito Ruíz París, Fernando Porredón, Amalia Sánchez Ariño i

"Sabran els homes defensar-la?"

MARGARIDA XIRGU I LA SEGONA REPÚBLICA

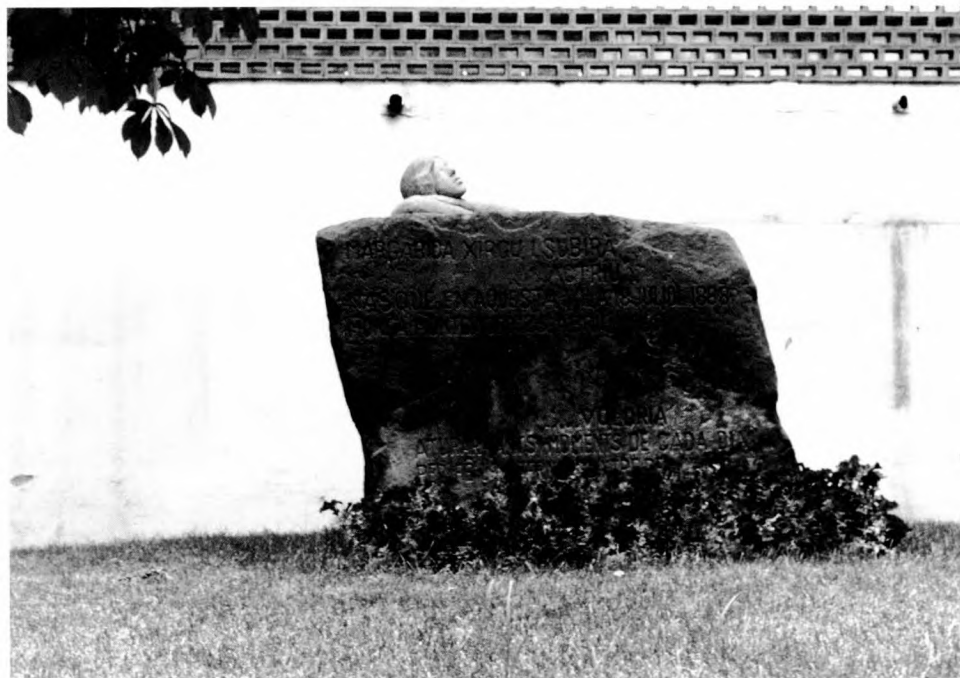
Francesc Santolària

Eloísa Vigo. El projecte incloïa també la creació d'una Escuela Oficial i la col·laboració amb altres companyies i grups, com La Barraca.

L'*Alcalde de Zalamea* va servir d'estrena a una temporada, la de 1932-33, que també duria a l'escena del Teatro Español obres de Pérez

l'escriptor compaginava el rectorat de la Universitat de Salamanca amb el càrrec de diputat i president del consell d'Instrucció Pública.

Els que criticaven la "politització" de Xirgu seguirien tenint motius per incomodar-se quan s'assabentaren de la signatura que hi havia al darrere

La seva vila natal la recorda amb aquesta escultura davant la casa on va néixer.

Galdós o muntatges del mateix Rivas Cherif, com l'espectacle nadalenc *Nacimiento*. D'aquells mesos torna a cridar l'atenció la manca d'auto-censura a l'hora de seleccionar segons quins autors, tot i la pressió exercida per la premsa reaccionària.

Però el text d'aquella temporada que havia de passar a la història encara estava a les beceroles. Es tractava de *Yerma*, que García Lorca estava escrivint per a Xirgu des de feia mesos.

Així, estrenà una obra que Miguel de Unamuno havia escrit en el seu exili durant la dictadura de Primo de Rivera, *El otro*, i que reflexionava sobre un tema "hispanic" i "unamunià" per excel·lència, com és la tortura que genera l'odi i la manca de comunicació entre iguals. Quan s'estrenà l'obra, el 14 de de-sembre,

de les dues obres programades per acabar la temporada, totes dues de contingut històric i nom femení, *Doña María de Castilla* i *Doña Leonor de Aquitania*. L'autor no era un altre que el català Marcel·lí Domingo, signant del Pacte de Sant Sebastià i un dels acusats d'organitzar la insurrecció de 1930. Aplaudiren l'estrena el president de la República i Manuel Azaña, que dirigia el govern en què Domingo ocupava el càrrec de ministre d'Agricultura.

Tal com havien previst Borràs i Xirgu, El Teatro Español s'erigí en un dels motors culturals de l'època. S'hi celebraren les *Fiestas de la República*¹³ el mes d'abril, conferències i audicions musicals, com la que permeté veure ballar La Argentinita, amb García Lorca al piano.

“Sabran els homes defensar-la?”

MARGARIDA XIRGU I LA SEGONA REPÚBLICA

Francesc Santolària

D'Unamuno a Valle-Inclán

La temporada següent comença el 28 de octubre de 1933 amb una versió de *Medea*, elaborada per Unamuno. L'obra havia estat estrenada a Mérida el mes de juny amb un gran èxit de crítica i públic, i aquella representació a l'aire lliure, davant més de 3.000 espectadors, esdevingué una de les grans fites en la biografia de l'actriu. De la representació també gaudirien els públics de Madrid, Salamanca i Barcelona, amb els marcs del Palacio Real, el Palacio de Anaya i el Teatre Grec, respectivament.

La tornada a l'espai del Teatro Español permeté desenvolupar un altre cop el model que combinava textos clàssics, del segle XIX i d'autors vius, tot donant una especial importància a un d'ells, Jacinto Benavente¹⁴, de qui es representaren nou obres, entre elles *Los intereses creados*.

El director artístic seguia essent Rivas Cherif, que també continuà complint la tasca d'intermediari amb els autors. En algun cas, la feina era especialment meritòria. L'any 1930, per exemple, va aconseguir el restabli-

Hi arribaren flors i telegrams d'aquells presoners, com ara de Lluís Companys, que era al penal del Puerto de Santa María.

ment del contacte entre Xirgu i Valle-Inclán, i que es recordessin com una anècdota els fets esdevinguts el 1927 en l'estrena d'una obra en el Teatro Fontalba, quan l'escriptor protagonitzà un aldarull enmig de la representació¹⁵.

Margarida Xirgu va morir a l'exili, però l'any 1998, les seves despulles van retornar al seu poble natal.

El mateix Rivas Cherif adaptà *Divinas palabras*. A més, Valle-Inclán accedí a fer, el 24 de març de 1933, una lectura de l'obra davant de la companyia que l'havia d'interpretar, tradició encara conservada aquells anys. L'estrena, esdevinguda el 16 de novembre, merescué més èxit de crítica que no pas de públic.

Com si d'una campanya orquestrada s'hagués tractat, l'acusació de politització del Teatro Español deixà de ressonar immediatament després que les forces de dreta accedissin al govern, en guanyar les eleccions de novembre de 1933. Com que era un teatre municipal, la programació no podia patir la influència del canvi de tendència política, però sí que es veié limitada la seva tasca de motor cultural, ja que una de les obsessions del nou govern, i dels següents, seria aturar en sec la mecànica de reformes i modernitzacions.

"Sabran els homes defensar-la?"

MARGARIDA XIRGU I LA SEGONA REPÚBLICA

Francesc Santolària

A més, el contingut de la darrera obra estrenada aquella temporada, *La Sirena Varada*, d'Alejandro Casona, no contenia la càrrega ideològica d'algunes de les seves predecessores. Estrenada el 17 de març de 1934, la interpretació de l'actriu merescué elogis del tipus: "Margarita Xirgu ha encontrado en la figura de la protagonista uno de aquellos personajes que mejor cuadran a su magnífico temperamento de actriz"¹⁶.

Escola de plor i riure

Els fets esdevinguts el mes d'octubre de 1934 no eren el millor context per a la inauguració de cap temporada teatral. En el cas del Teatro Español, a més, es donava la circumstància que molts dels seus caps visibles no havien tingut miraments a l'hora d'identificar-se amb la política reformista dels primers anys de la Segona República, o hi havia vincles familiars comprometedors, com era el cas de Rivas Cherif, ja que el seu cunyat Azaña havia estat detingut. Estant hostatjats a l'Hotel Colom de Barcelona, Rivas Cherif fou informat per Max Aub d'una notícia significativa: a València, el nom del director artístic havia estat suprimit del cartell anunciador d'una de les representacions de la companyia.

Dues obres de Benavente es programaren per als primers mesos del nou cicle teatral a Madrid, però el text d'aquella temporada que havia de passar a la història encara estava a les beceroles. Es tractava de *Yerma*, que García Lorca estava escrivint per a Xirgu des de feia mesos¹⁷.

Com era previsible, els perfils ideològics de l'autor i l'actriu tornen a convocar una campanya de desestabilització a mesura que s'acosta la data de l'estrena, el 29 de desembre. S'acusa García Lorca d'incitar a la revolta tant pel contingut de les obres que escriu com per les seves declaracions a la premsa. I a Margarida Xirgu se li troba un darrer i nou motiu, en haver ofert la seva casa de

Badalona¹⁸ a Azaña i la seva esposa, Lola Rivas Cherif, després que el polític sortís de la seva captivitat el 28 de desembre.

Hi ha rumors que alguna cosa passarà la nit de l'estrena de *Yerma* al Teatro Español. Quan arriba la data, el dia 29, la conxorxa entra en acció. Primer, en aixecar-se el teló, uns esvalotadors criden contra l'actriu fins que són expulsats. Després, quan ja ha començat el diàleg, segueix havent-hi intercanvi de comentaris, fins al punt que Xirgu ha d'interrompre la representació. Quan es reprèn, finalment, es fa el silenci entre un públic que queda captivat pel contingut de l'obra, l'escenografia i la interpretació. L'èxit de públic és notori i el duet Xirgu-García Lorca surt a l'escenari per rebre aplaudiments.

Al restaurant de l'estació de França més de 50 admiradors que l'autor té dins l'entorn cultural barceloní, entre ells Josep Maria de Sagarra. Xirgu recita el poeta català i en acabar, Lorca exclama: "Con una actriz como tú y un poeta como Sagarra, la lengua catalana no morirá nunca".

La conxorxa contra la funció ha quedat en un foc aigualit en evidenciar-se que ni s'incita a la revolta de *Mariana Pineda*, ni cap Mare de Déu crida els visques a la República del text d'Albertí estrenat tres anys i mig abans. No obstant això, la premsa conservadora provoca una discussió sobre la qualitat de l'obra i sobre les immoralitats que implicaria el seu contingut. També algunes veus proposen que el text sigui rectificat o retirat.

Però *Yerma* té tant d'èxit de públic¹⁹ que fins i tot un grup d'actors de Madrid demana per escrit la celebració d'una funció especial perquè els companys de professió puguin assistir-hi, en sortir dels seus respectius teatres. La sessió especial té lloc la matinada del 2 al 3 de febrer de 1935, amb un èxit també tan considerable

“Sabran els homes defensar-la?”

MARGARIDA XIRGU I LA SEGONA REPÚBLICA

Francesc Santolària

que el mateix García Lorca surt a l'escenari en acabar el segon acte i pronuncia un discurs contundent i emotiu a favor de la cultura del poble i del valor del teatre com a escola de plor i de riure²⁰. L'autor també faria aparició davant del públic en la representació del 12 de març, en celebrar-se la centena funció. Aquesta vegada llegiria l'elegia a Sánchez Mejías.

Tal com estava previst, el 3 d'abril, *Yerma* deixà de representar-se per donar pas a la resta del repertori programat. Per al que quedava de temporada es preparà especialment l'estrena de *Fuenteovejuna*, el 23 de març de 1935, que s'inseria en el procés de commemoració del tercer centenari de la mort de Lope de Vega. Un mes després es tornà al teatre contemporani amb un text nou d'Alejandro Casona, *Otra vez el diablo*, obra que precedí un altre text de Lope de Vega, *El villano en su rincón*. Aquestes representacions tanca-ven oficialment la temporada i, amb ella, el compromís del Teatro Español amb el binomi Borràs-Xirgu.

La Barcelona de Xirgu i García Lorca

El nou patronat del teatre municipal madrileny va posar com a condició que els responsables de la següent concessió no fessin experiments amb la programació, que era tant com exigir el retorn al tipus de programa i d'escenificació anteriors a l'arribada de Xirgu.

Tampoc l'actriu va mostrar entusiasme per la continuïtat del projecte, tenint en compte que notava l'alè de tots aquells que l'havien convertida en un símbol al qual enderrocar: fins i tot algunes de les crítiques a *Fuenteovejuna* havien insinuat la inoportunitat del contingut de revolta que contenia l'obra; també corria per tot Madrid el rumor, convertit en una befa per part de la premsa conservadora, segons el qual la coneguda cupletista monàrquica Raquel Meller

havia insultat la Xirgu en ser presentades. I el desànim de l'actriu hauria continuat, temps després, en assabentar-se que es prohibia la representació de *Yerma* a Granada.

Alliberada de la responsabilitat de gestionar un teatre oficial, a la companyia de teatre no li faltaren ofertes de feina. Actuà a Andalusia i preparà una gira per Roma, Milà, Torí i Bolònia; no deixà de cridar l'atenció que es pogués escenificar a la Itàlia de Mussolini una obra que era rebuda amb renecs a teatres d'Espanya, com ara *Yerma* mesos després, això no obstant, Xirgu suspensà la gira en protesta per la invasió d'Abissínia. Quan tornà a Madrid, a final d'agost, encara va poder interpretar diverses representacions de *La dama boba*, al Teatro Español, i *Fuenteovejuna*, al Teatro de La Chopera.

El 9 de setembre, Margarida Xirgu arribarà a Barcelona, acompanyada de García Lorca, per iniciar l'anomenada “temporada de tardor”. Comença amb *La dama boba* al Teatre Barcelona, el 10 de setembre de 1935, i ja és aclamada a la rambla de Catalunya, abans d'entrar al teatre. Set dies després, l'èxit encara és més contundent amb la presentació de *Yerma*, que provoca llargues cues d'espectadors per comprar entrades²¹.

La vinculació de l'actriu, l'autor i la ciutat ja tenia precedents triomfals, com havia estat l'estrena al teatre Goya de *Mariana Pineda*, el 24 de juny de 1927, però l'etapa que comença aquest mes de setembre és especialment singular. Durant quatre mesos, Xirgu i García Lorca viuen a Catalunya en la tranquil·litat de sentir-se en territori no hostil²², gairebé aliat, mentre es feien les representacions programades, que acabaven el 14 d'octubre²³.

No tots els crítics alaben l'obra, però la impressió generalitzada és que l'ambient cultural barceloní vol guarir les ferides que les llengües afilades i les esmolades plomes han causat a

"Sabran els homes defensar-la?"

MARGARIDA XIRGU I LA SEGONA REPÚBLICA

Francesc Santolària

Madrid. L'articulista d'*El Día Gráfico* afirma: "Comencemos por admirarnos del susto mojigato que el estreno de *Yerma*, drama escrito —y logrado, o no habría discusión— sobre un tema eterno, no podía asustar a nadie. ¿Se asusta alguien del incesto planteado en Edipo?"²⁴.

La societat catalana, a més, s'esforça per fer de contrapès a les crítiques i vexacions patides per l'actriu els darrers mesos, de manera que se li ha preparat una allau d'actuacions dins i fora de Barcelona²⁵, que se li ofereixen també com a avinentesa reparadora en esdevenir homenatges.

Per al 6 d'octubre, l'Ateneu Enciclopèdic Popular convocà al mateix Teatre Barcelona un *Recital lorquiano*, en voler commemorar el primer aniversari de la Revolució d'Astúries. García Lorca introduí els seus poemes amb un breu discurs i quan acabà, aparegué Xirgu vestida amb els colors de la bandera republicana i recità *Llanto por Ignacio Sánchez Mejías*.

Tres dies després tots dos participen també en una conferència-recital a l'Institut d'Acció Social Universitari de Catalunya. L'endemà, sense marxar de Barcelona, començaren a preparar *Doña Rosita la soltera* i seguien participant en actes d'homenatge, entre els quals crida l'atenció el que es fa al Teatre Olympia²⁶. Presidit per components del Cercle Artístic, l'Ateneu Barcelonès i l'Associació de Teatre Selecte, l'acte es feia en benefici dels presos causats pels Fets d'Octubre i incloïa una representació de *Fuenteovejuna*. En el teatre era present l'alcalde desposseït arran dels Fets, Carles Pi i Sunyer²⁷. Hi arribaren flors i telegrams d'aquells presoners, com ara de Lluís Companys, que era al penal del Puerto de Santa María²⁸. La part final de l'acte també comptà amb unes paraules emocionades de l'actriu, que féu esment al munt d'homenatges rebuts als pobles catalans on estava actuant i s'atreví a fer una confessió:

La cara expressiva de l'actriu

"... Com que habitualment no sóc gens modesta, aquesta vegada em podeu creure. L'homenatge aquest em depassa (sic), va vers altres coses... Hi ha quelcom de commogut en aquest poble. No cal dir com desitjo que una altra vegada que vingui entre vosaltres aquest estat emocional hagi ja desaparegut"²⁹.

Les actuacions a municipis catalans i valencians es combina aquelles setmanes amb els assaigs de *Bodas de Sangre* i *Doña Rosita la soltera*. La versió de la primera³⁰ s'estrena el 22 de novembre al Teatre Principal Palace, funció que compta amb l'aparició de la jove actriu Amelia de la Torre.

Pocs dies després, el 12 de desembre, es presenta en el mateix teatre *Doña Rosita la soltera*, obra que desperta una gran expectació en la mesura que és estrena absoluta. Hi arriben els germans de l'escriptor, Isabel i Francisco, com també corresponsals de la premsa madrilenya. Tots ells presencien la rotunditat de l'èxit.

Retorn anunciat, retorn impossible

Mentrestant, la connexió entre Xirgu, García Lorca i la “societat” catalana segueix manifestant-se. Alguns esdeveniments tenen la forma d’un autèntic “festival”, com ara l’organitzat pels estudiants de la Universitat de Barcelona: les entrades per a la representació, que tingué lloc el 9 de desembre al Teatre Principal, es podien comprar a les seues dels diaris *Última Hora*, *La Humanitat*, *La Publicitat* i *La Rambla*. La funció representada fou *La dama boba* i en acabar hi hagué actuacions musicals de cantants com Emili Vendrell.

Normalment acompanyat de Xirgu, el poeta participà en altres entrevistes, xerrades i actes posteriors. En acabar un d’ells, el 19 de desembre de 1935, es reuneixen al restaurant de l’estació de França més de 50 admiradors que l’autor té dins l’entorn cultural barceloní, entre ells Josep Maria de Sagarra. Xirgu recita el poeta català i en acabar, Lorca exclama: “Con una actriz como tú y un poeta como Sagarra, la lengua catalana no morirá nunca”³¹.

L’estima que noten a Barcelona sembla que no té límit i ningú no sospita que l’idil·li té els dies comptats. Tot-hom creu que la gira americana, que està a punt de començar, serà només un parèntesi de mesos. Fins i tot, alguns diaris de Barcelona han difós part de la planificació de la companyia i els seus membres. Per exemple, s’informa que el “representant” Miquel Ortín³² no marxa a la gira perquè es fa càrrec del nou teatre que s’està construint a la cantonada entre Gran Via i passeig de Gràcia³³. Dies després també s’anuncia que, quan la gira acabi, Margarida Xirgu “donarà” una representació d’*Ifigènia* a l’aire lliure, a Empúries³⁴.

Projectes a part, el 6 de gener té lloc la darrera representació de *Doña Rosita la soltera* a Barcelona³⁵. En acabar la funció, Xirgu concedeix una entrevista a un periodista de *La Última Hora* i afirma: “Volveré, aun-

que no sé cuando. Emprenderemos una excursión larguísima, cuyo fin no conocemos todavía. Pero os aseguro que a mi regreso, al primer lugar que vendré será a Barcelona, y precisamente a representar teatro catalán.... Mientras tanto, Sagarra me escribirá la comedia que me prometió”³⁶.

Els dies 12 i 17 de gener, Xirgu actua a Logroño i Bilbao, respectivament. A la ciutat basca també hi és García Lorca, però aquí s’acomien. No la segueix a Santander, on la Xirgu ha d’actuar, ni embarca amb

Acabada la contesa, Xirgu fou processada pel Tribunal de Responsabilidades Polítiques; s’executà la confiscació dels seus béns i se la condemnà al desterrament.

ella cap a Amèrica. Davant la insistència de l’actriu perquè marxin junts, ell afirma que es queda a Espanya, que enllestirà *La casa de Bernarda Alba* i que tots dos es reuniran a Mèxic en el mes d’abril.

S’acomien i el dia 31 de gener, Margarida Xirgu marxa cap a Cuba. Poc després de començar la gira, Margarida Xirgu haurà de suportar la tràgica mort per malaltia del seu marit, Josep Arnall. L’actriu, substituïda per aquest motiu durant diverses representacions, decideix mantenir la gira per satisfer els compromisos i no perjudicar la companyia; això farà que el grup d’actors visqui en la distància les notícies que informen dels canvis polítics, de les alteracions de l’ordre i la rebel·lió militar del juliol de 1936.

Xirgu ja coneixia les dues “Espanyes” descrites per Machado, i les havia interpretat sota la visió d’Unamuno i altres autors. A més, les havia percebudes als vestíbuls o als patis de butaques, i s’havia decantat per una d’elles en defensa de les llibertats, fins a esdevenir-ne un símbol. Malgrat el pes de l’experiència, la notícia de l’afusellament de Federico García Lorca, esdevingut el 19 d’a-

“Sabran els homes defensar-la?”

MARGARIDA XIRGU I LA SEGONA REPÚBLICA

Francesc Santolària

gost següent, sorprengué la seva capacitat d'actriu intuïtiva i la sumí en un període d'atordiment, del qual només podria abstreure's a través de la interpretació. S'adonà en aquells mesos, també, del que significaven les amenaces patides i del tràgic sentit que havia tingut la separació del poeta, com també el caràcter indefinit del seu comiat dels teatres ibèrics.

El desenllaç de la guerra i la consegüent caiguda en un abisme dictatorial faran que l'actriu no pugui tornar ni a la Catalunya de les seves promeses, ni a l'Espanya dels somnis republicans, finalment mal defensats. Acabada la contesa, Xirgu fou processada pel Tribunal de Responsabilidades Políticas; s'executà la confiscació dels seus béns i se la condemnà al desterrament. L'impossible retorn afegiria un nou matís a la seva carrera d'èxits amb la missió que desplegaria sempre més enllà del repertori, el paper d'ambaixadora en l'exili d'un mig país esborrat a trets del mapa.

4 RODRIGO, Antonina. *Margarita Xirgu. Una biografia*. Flor del Viento Ediciones. Barcelona, 2005. Pàgines 194 i 195. Les obres de Rodrigo són fonamentals per acostar-se a la figura de Margarida Xirgu, tant per la recopilació inicial d'informació com per l'actualització contínua que ha anat fent des de l'aparició, el 1974, de *Margarita Xirgu y su teatro*, de la mateixa autora (Editorial Planeta. Barcelona, 1974). Aquí hem utilitzat la transcripció castellana de la carta de Margarida al seu germà. Rodrigo cita com a font l'Arxiu de la família Xirgu, a Badalona.

5 RODRIGO, Antonina. Op. cit., pàg. 195 i 196. La corresponent nota també cita la font de l'Arxiu Xirgu.

6 El 14 de desembre de 1930 foren afusellats els caps visibles de la insurrecció, Fermín Galán i Ángel García Hernández. La mesura tingué com a conseqüència el naixement de dos “màrtirs” republicans, alhora que equiparava la monarquia amb la imatge més repressora de la dictadura.

7 La posició política de Margarida Xirgu era coneguda. Ja sis anys abans, el 12 d'octubre de 1927, l'estrena de *Mariana Pineda* s'havia vist envoltada d'un rumor segons el qual l'obra seria prohibida en interpretar-se el seu contingut com una crítica a la dictadura de Primo de Rivera.

8 La contundència de l'expressió és reproduïda a RODRIGO, Antonina. *Mujeres para la historia. La España silenciada del siglo XX*. Ediciones Carena. Barcelona, 2002. Pàgina 81. L'obra és, alhora, la revisió de RODRIGO, Antonina. *Mujeres de España. Las silenciadas*. Plaza & Janés. Barcelona, 1979.

9 La gira d'estiu acostumava a incloure teatres, entre d'altres llocs, de Valladolid, Sant Sebastià, Bilbao o Logroño. Era en aquestes tournées quan es podia arribar a representar cinc obres diferents la mateixa setmana.

10 FOGUET i BOREU, Francesc. *Margarida Xirgu. Una vocació indomable*. Editorial Pòrtic. Barcelona, 2002. Pàgina 75.

11 Margarida Xirgu va tornar a actuar a Barcelona abans de la següent temporada a Madrid. Fou al Teatre Grec de Montjuïc, en un festival benèfic a favor de l'Hospital de l'Esperança. En la primera part recità poesia en català i en la segona representà . L'estima que se li tingué a Barcelona es veuria reflectida amb el nomenament de l'actriu com a Filla Predilecta, l'onze d'octubre de 1933. La ciutat de Badalona també li preparà aquest mateix tipus de reconeixement.

12 Borràs i Xirgu eren dos dels grans noms de l'escena catalana del moment. Havien compartit escenari ja el 1909, quan ella tenia vint anys i ell quaranta-cinc. Després, havien tornat a coincidir en espectacles diversos, tant a Barcelona com a Madrid. El precedent de fusió de les dues companyies es remunta a 1919.

13 En l'entreacte de la funció de gala, els dos actors reberen l'Orden de la República.

14 Tenia mèrit que Benavente acceptés aquest cicle, ja que el Teatro Español li duia mals records: n'havia estat empresari i a causa d'això havia patit un embargament humiliant, airejat per la premsa.

Notes

1 Molins de Rei, 18 de juliol de 1888-Montevideo, 25 d'abril de 1969. Les seves restes descansen al cementiri de Molins de Rei gràcies a la iniciativa duta a terme arran del centenari del naixement de l'actriu.

2 Introduïm aquí aquesta manera de referir-se a l'actriu catalana, La Xirgu. Lluny del col·loquialisme, correspon més aviat a una manera tradicional de referir-se als grans noms femenins de l'escena.

3 El director teatral seria també autor d'una biografia del polític: *RIVAS CHERIF, Cipriano. Retrato de un desconocido*. Manuel Azaña. Ediciones Grijalbo. Barcelona, 1980.

“Sabran els homes defensar-la?”

MARGARIDA XIRGU I LA SEGONA REPÚBLICA

Francesc Santolària

15 En l'estrena de l'obra *El hijo del diablo*, de Joaquín Montaner, una plorosa Margarida Xirgu hagué d'aturar la representació en sentir la inconfusible veu de Valle-Inclán dient “¡Mal, muy mal!” des del pati de butaques. El públic donà suport a l'actriu i l'escàndol acabà amb la detenció de l'intel·lectual, que fou conduït a comissaria.

16 Afirmacions d'Alberto Marín Alcalde publicades a *Ahora*, recollides per RODRIGO, Antonina. Op. cit. (2005), pàgina 233.

17 El poeta compaginà la redacció del text amb la gira del grup La Barraca pel nord d'Espanya, l'estiu de 1934. Un tercer element influí en aquesta fase creativa, amb la mort el dia 11 d'agost del torero Ignacio Sánchez Mejías, amic de García Lorca. No obstant això, el mes de setembre, l'autor ja tenia escrits dos actes de *Yerma* i es presentà al camerino del Teatre Poliorama de Barcelona per llegir-li-ho a Xirgu.

18 Vuit anys després de néixer Margarida, la família Xirgu va traslladar-se a Barcelona, al carrer Jaume Giral. Més tard, després de quatre mudances més dins la capital, hi hagué un desplaçament definitiu de la família a Badalona. Sent ja una actriu consagrada, “casa seva” també era la masia de la família de la mare, a Breda, i ho serien un munt d'hotels, entre els quals freqüentava especialment el Grand Hotel de Font Romeu. Allà s'instal·là molts mesos de juliol per recuperar la salut, afeblida sovint pels efectes d'una malaltia pulmonar que se li va manifestar el 1905.

19 Un dels espectadors impressionats per la qualitat de l'espectacle és María Casares, que, amb dotze anys, acompanya el seu pare, el ministre Santiago Casares Quiroga, a una de les representacions. El 1963, les dues artistes treballarien juntes en una versió de *Yerma* a Buenos Aires, Casares com a actriu i Xirgu en la direcció.

20 “El teatro es una escuela de llanto y de risa y una tribuna libre donde los hombres pueden poner en evidencia morales viejas o equivocadas y explicar con ejemplos vivos, normas eternas del corazón y del sentimiento del hombre...”. Segons transcripció de RODRIGO, Antonina. Op. cit. (2005), pàg. 249.

21 La Humanitat ho demostrà amb una fotografia en l'edició del 2 d'octubre.

22 Diaris de tendència monàrquica, com en aquella època era el *Diario de Barcelona*, s'haurien acarnissat amb l'actriu si la capital catalana no fos ja un oasi en comparació amb la violència del debat polític madrileny. Davant la impossibilitat d'entrar en aquell joc, el *Diario de Barcelona* optà per ignorar el republicanisme i l'actriu. En tot el mes d'octubre de 1935 no hi ha referències periodístiques ni a Xirgu, ni a García Lorca. El Teatre Principal tampoc semblava existir.

23 Ian Gibson resseguí les 24 representacions de *Yerma* al Teatre Barcelona, intercalades amb 29 de *La dama boba*. GIBSON, Ian. *Vida, pasión y muerte de Federico García Lorca*. 1898-1936. Text originari de 1989, utilitzem la darrera revisió publicada: DeBOLSILLO. Barcelona, 2006 (pàgina 614).

24 L'escrit, signat per Sánchez Boxá, es reproduït a RODRIGO, Antonina. Op. cit. (2005), pàg. 263.

25 Entre elles, una actuació a Molins de Rei.

26 També conegut com Circo Olympia, tenia capacitat per a 8.000 persones. L'acte de Xirgu l'ompli.

27 A la premsa republicana era conegut com “alcalde popular” per distingir-lo dels caps de consistori que havia nomenat l'autoritat des de feia un any. Aquella nit del 23 d'octubre, l'alcalde oficial era el radical Joan Pich i Pon, que estava a punt de dimitir per l'escàndol de l'estraperlo, del qual ell era particip.

28 La premsa de tendència catalanista i republicana havia de tractar amb molt de compte totes aquestes informacions. La censura havia reaparegut i diaris com La Humanitat sovint presentaven espais blancs que els lectors interpretaven ràpidament com el que eren: articles vedats i suprimits.

29 *Diari Última Hora*, 24 d'octubre de 1935.

30 L'obra ja l'havia estrenada a Barcelona, dues temporades abans, la companyia Díaz de Artigas-Collado.

31 RODRIGO, Antonina. Op. cit. (2005), pàg. 282. En referir-se a un altre banquet multitudinari, celebrat quatre dies després, Gibson afirma: “Es probable que nunca, ni siquiera en Buenos Aires, fuera el poeta objeto de tantos agasajos y festejos como en aquellos últimos días pasados en Barcelona”. GIBSON, Ian. Op. cit., pàgina 627. Gibson i Rodrigo esmenten Maurici Torra-Balari com amic de García Lorca i assistent a aquell sopar del 19 de desembre. Curiosament, el mateix any 1935, la família Torra-Balari aixecava a Molins de Rei la seva fàbrica de manufactures tèxtils.

32 La biografia de Miquel Ortín està íntimament vinculada a la de Xirgu. Company com a actor des de 1909, compaginà la tasca d'escenari amb les de conseller de l'actriu i administrador de la companyia Margarida Xirgu, grup que ell mateix tingué la idea de crear. S'uniren matrimonialment l'abril de 1941 i les seves restes també descansen al cementiri de Molins de Rei.

33 *Diari Última Hora*, 16 de desembre de 1935.

34 *Diari Última Hora*, 30 de desembre de 1935.

35 Encara que no pas a Catalunya, ja que la representà a Sabadell i Manresa els dies següents, abans de marxar a Logroño i Bilbao.

36 RODRIGO, Antonina. Op. cit. (2005), pàg. 286. La mateixa autora explica pàgines abans la promesa de Sagarra: l'escriptor li havia donat la seva paraula en el decurs d'un banquet que Xirgu i Rivas Cherif havien ofert a crítics i amics de l'entorn intel·lectual barceloní l'endemà de l'estrena de *Doña Rosita la soltera*.